

Przemysław Kierończyk

Gdańska Szkoła Wyższa

przemyslaw006@onet.eu

Zamach stanu na Litwie w 1926 r. i jego konstytucyjnoprawne następstwa. Antecedencje i przebieg zamachu*

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/SIT.2017.010>

Chociaż pierwsze *quasi*-państwowe instytucje litewskie powstały w czasie okupacji niemieckiej i wówczas już ogłoszono deklarację niepodległości Litwy¹, realna niepodległość tego kraju nadeszła

* Niniejszy artykuł jest pierwszym w planowanym cyklu trzech, dotyczących okresu rządów autorytarnych na Litwie (1926–1940), przedstawionych przede wszystkim w ich konstytucyjnoprawnym aspekcie.

¹ 11 grudnia 1917 Taryba (zob. przyp. 4) uchwaliła pierwszą deklarację niepodległości. Jednoznacznie zrywała ona wszelkie dotychczasowe związki państwowe Litwy, jednak proklamowała taki związek z Niemcami. 16 lutego 1918 r. powtórnie proklamowała niepodległość (tę datę uznaje się dziś na Litwie za święto narodowe – zob. S. Łodziński, *Parlament Litwy*, Biuro Studiów i Ekspertyz Sejmu RP, raport nr 49, październik 1993, s. 2). Odpowiedni akt tym razem przewidywał utworzenie suwerennej i demokratycznej Litwy ze stolicą w Wilnie, bez jakichkolwiek związków państwowych z Niemcami. Ogólna charakterystyka obydwu deklaracji niepodległości Litwy np. w: A. Zakrzewski, *Wstęp*, w: *Konstytucja Litwy*, Warszawa 2006, s. 9; szersza np. w: M. Maksimaitis, *Lietuvos valstybės konstitucijų istorija (XX a. pirmoji pusė)*, Vilnius 2005. Zob. także szerzej o tym okresie i aktywności Taryby w: P. Kierończyk, *Nadrzędność parlamentu – mit czy realna alternatywa ustrojowa? Analiza wybranych przykładów*, Gdańsk 2010, s. 181–188. Tekst drugiej deklaracji niepodległości np. w J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 170.

dopiero wraz z klęską państw centralnych jesienią 1918 r.² Od razu przystąpiono wówczas do określania konstytucyjnych podstaw ustroju. Litwa wkroczyła zatem w pierwsze lata suwerennego bytu pod rządami kilku kolejnych konstytucji tymczasowych³. 2 listopada 1918 r. Taryba⁴ uchwaliła pierwszą litewską konstytucję prowizoryczną⁵, natomiast 4 kwietnia 1919 r. – drugą⁶. Litewski Sejm Ustawodawczy uchwalił trzecią konstytucję tymczasową 10 czerwca 1920 r.⁷ Okres prowizorium ustrojowego zakończył się w 1922 r. Konstytucję Republiki Litewskiej Sejm Ustawodawczy⁸

² Warto odnotować, że 4 czerwca 1918 r. Taryba wybrała księcia Wilhelma Uracha Wittemberskiego jako kandydata na króla litewskiego. Miał się posługiwać imieniem Mendoga (Mindaugasa) II – w nawiązaniu do Mendoga I, władcy litewskiego z XII w. Pojawił się nawet projekt konstytucji monarchii litewskiej. Zob. A. Grigaravičius, *Lietuvos konstitucijų projektai. 1916–1918 metais*, Lietuvių atgimimo istorijos studijos, t. 3, Vilnius 1991, s. 351–391; cytowane za: A. Zakrzewski, op.cit., s. 9, przypis 8. Szerzej o kwestii, czy rzeczywiście mieliśmy wówczas do czynienia z projektami ustawy zasadniczej – M. Maksimaitis, op.cit., s. 54–60.

³ Szerzej o tych aktach prawnych w: P. Kierończyk, *Building the new State. First Lithuanian (provisional) constitutions*, „Zeszyty Naukowe Gdańskiej Szkoły Wyższej” 2014, nr 14, s. 35–41.

⁴ Lietuvos Valstybės Taryba (Litewska Rada Państwowa – ew. Państwa) – taką nazwę organ ten nosił od 11 czerwca 1918 r., wcześniej Lietuvos Krašto Taryba (czyli – Litewska Rada Narodowa – niekiedy tłumaczy się tą nazwę jako Litewska Rada Krajowa). Ibidem, bardziej szczegółowe informacje o charakterze tego prowizorycznego organu państwowego, jego genezie i aktywności. Zob. także: P. Kierończyk, *System konstytucyjny państwa litewskiego (1922–1940)*, Gdańsk 2008, s. 25–37.

⁵ Opublikowaną pierwotnie w „Lietuvos aidas” z 13 listopada 1918 r. nr 130(178)/1918. Następnie opublikowana w „Laikinosios Vyriausybės Žinių Palpidymas” nr 1. Tekst (w języku litewskim) dostępny na stronach internetowych https://lt.wikisource.org/wiki/Lietuvos_Valstyb%C4%97s_Laikinoji_Konstitucija (dostęp: 12.03.2017 r.). Uwaga ogólna: strony internetowe wskazywane w niniejszym artykule są zasadniczo w języku litewskim (o ile nie zaznaczono inaczej).

⁶ Zob.: G. Flanz, *Constitutions of the countries of the world. Lithuania*, New York 1992, s. 2–3; A. Zakrzewski, op.cit., s. 10.

⁷ Opublikowana w „Laikinosios Vyriausybės Žinios” z 12 czerwca 1920 r., nr 37.

⁸ Steigiamasis Seimas. Nazwę tą można tłumaczyć także jako Sejm Założycielski. Zgodnie z A. Kalėda, B. Kalėdienė, M. Niedzviecka, *Lietuvių-lenkų kalbų*

uchwalił 1 sierpnia 1922 r., a weszła ona w życie z dniem ogłoszenia, tj. 6 sierpnia tegoż roku⁹. Stała się podstawą ustrojową demokratycznego państwa litewskiego¹⁰.

Lata 1922–1926 można – stosując analogię do utrwalonej w Polsce terminologii – nazwać okresem litewskiej „sejmokracji”¹¹. Dominacja Seimasu nad innymi organami państwowymi była oczywista. Inaczej jednak niż w Polsce pod rządami konstytucji marcowej¹², było to w ogólnych zarysach zgodne z założeniami litewskiej ustawy zasadniczej, przewidującej specyficzną racjonalizację systemu parlamentarno-gabinetowego (zwiększającą rolę parlamentu) i idącej tym samym w podobnym kierunku, jak konstytucje innych państw bałtyckich z tego okresu¹³.

žodynas, Vilnius 1991, s. 441, słowo *steigiamasis* oznacza dokładnie „założycielski”. W polskiej literaturze przyjęło się stosowanie (wzorowanej na nazwie polskiego parlamentu z lat 1919 i 1947) określenia Sejm Ustawodawczy. Tak np. w: W. Kręcisz, *Republika Litewska*, w: E. Gdulewicz (red.), *Ustroje państw współczesnych*, Lublin 2002, s. 99; J. Zieliński, *Instytucjonalizacja przemian ustrojowych na Litwie, Łotwie i w Estonii*, Warszawa 2004, s. 23; idem, *Systemy konstytucyjne Łotwy, Estonii i Litwy*, Warszawa 2000, s. 7; A. Zakrzewski, op.cit., s. 10; P. Łossowski, *Litwa*, Warszawa 2001, s. 81 i 82; idem, *Kraje bałtyckie na drodze od demokracji parlamentarnej do dyktatury (1918–1934)*, Ossolineum 1972, s. 20. Zob. także podstawowe informacje o tym parlamencie (w języku litewskim): http://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=16272&p_k=1 (dostęp: 12.03.2017 r.).

⁹ Opublikowana w „Vyriausybės Žinios” nr 100 z 1922 r. Polski przekład w: J. Makowski (red.), *Nowe konstytucje przełożone pod kierunkiem dra Juliana Makowskiego*, Warszawa 1925, s. 117–177. Tekst (w języku litewskim) dostępny na stronach internetowych: [https://lt.wikisource.org/wiki/Lietuvos_Valstyb%C4%97s_Konstitucija_\(1922_m._rugpj%C5%AB%C4%8Dio_1_d.\)](https://lt.wikisource.org/wiki/Lietuvos_Valstyb%C4%97s_Konstitucija_(1922_m._rugpj%C5%AB%C4%8Dio_1_d.)) (dostęp: 12.03.2017 r.).

¹⁰ Szerzej o tej konstytucji w: P. Kierończyk, *O specyfice pierwszych konstytucji państw bałtyckich*, „Studia Iuridica Toruniensia” 2013, tom XIII, s. 35–65

¹¹ Por. tytuł rozdziału „Litwa w okresie wszechwładzy Sejmu” w: P. Łossowski, *Litwa*, s. 95. Zob. także: <http://sjp.pwn.pl/sjp/sejmokracja;2575061> (dostęp: 12.03.2017 r.).

¹² Konstytucja marcowa, wbrew utrwalonym poglądom, jako typowa parlamentarno-gabinetowa ustawa zasadnicza zakładała system rządów oparty na równoważeniu władz. Zob. opinię autora w: P. Kierończyk, *Wprowadzenie do nauki prawa konstytucyjnego dla studentów administracji*, Gdańsk 2006, s. 39 i 187.

¹³ Warto wspomnieć, że najbardziej radykalna – jeżeli chodzi o podkreślenie

W dniach 10–11 października 1922 r. odbyły się wybory do sejmiku pierwszej kadencji¹⁴. Podobnie jak wyborach do Steigiamasis Seimas najlepszy wynik otrzymała w nich – zdecydowanie dominująca na ówczesnej scenie politycznej Litwy – chrześcijańska demokracja¹⁵. Sukces wyborczy dał jej – a dokładnie koalicji przez nią zdominowanej – 38 miejsc w parlamencie (na 78)¹⁶. Na stanowisko głowy państwa został wybrany dotychczasowy Przewodniczący Sejmu Ustawodawczego – chadek Aleksandras Stulginskis¹⁷. Mimo stosunkowo korzystnego wyniku chrześcijańscy demokraci mieli ograniczone możliwości sprawowania władzy. Problemy były także z poparciem dla rządu. Gabinet tworzony przez Ernestasa

znaczenia parlamentu – była ówczesna konstytucja estońska, a konstytucja Łotwy z lat 20. obowiązuje także współcześnie. Charakterystyka „bałtyckiej” racjonalizacji systemu parlamentarno-gabinetowego w: *ibidem* s. 44–45. O racjonalizacji systemu parlamentarno-gabinetowego w państwach bałtyckich, co prawda z pominięciem przykładu Litwy, pisał również J. Stembrowicz, *Rząd w systemie parlamentarnym*, Warszawa 1982, s. 85–86. Zob. także: L. Garlicki, P. Łossowski, *Wstęp*, w: *Konstytucja Estonii*, Warszawa 1997, s. 5–7; P. Kierończyk, *O specyfice*; *idem*, *Państwo łotewskie. Geneza i ustrój konstytucyjny*, Gdańsk 2008; *idem*, *Wstęp*, w: *Konstytucja Łotwy*, Warszawa 2001; *idem*, *Republika Łotewska*, w: P. Sarnecki (red.), *Ustrój Unii Europejskiej i ustroje państw członkowskich*, Warszawa 2007, s. 266–275; *idem*, *Parlament Republiki Łotewskiej*, „Przegląd Sejmowy” 2005, nr 5, s. 87–102.

¹⁴ Podstawowe informacje o Seimasie tej kadencji: http://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=16273&p_k=1 (dostęp: 12.03.2017 r.)

¹⁵ Lietuvos krikščionių demokratų partija. Ogólna charakterystyka: <https://lt.wikipedia.org/wiki/LKDP> (dostęp 12.03.2017). Polityków tej partii zwano potocznie krikščioniami (przedstawiono spolszczoną wersję zapisu, używaną m.in. przez B. Paszkiewicza, litewskiego Polaka, autora interesujących wspomnień z międzywojennej Litwy – *Pod znakiem Omegi*, Warszawa 2003. O książce tej szerzej w: P. Kierończyk, *Bohdan Paszkiewicz. Pod znakiem „Omegi”*, „Przegląd Sejmowy” 2004, nr 6, s. 232–234.

¹⁶ J. Ochmański, *op.cit.*, s. 288.

¹⁷ Biografię A. Stulginskisa napisał A. Eidintas, *President of Lithuania. Prisoner of the Gulag. A Biography of Aleksandras Stulginskis*, Vilnius 2001. Postać tego polityka przedstawił także T. Zubiński, *Ciche kraje*, Rzeszów 2006, s. 29–32. Krótka biografia na stronach internetowych: https://lt.wikipedia.org/wiki/Aleksandras_Stulginski i http://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=7279&p_k=1&p_t=97491 (dostęp: 12.03.2017 r.).

Galvanauskasa (z Demokratų Partija)¹⁸ dwukrotnie w głosowaniu sejmowym otrzymał równo po 38 głosów poparcia i sprzeciwu¹⁹. Chadeccy zdecydowali się zatem wywołać kryzys konstytucyjny i doprowadzić do rozwiązania parlamentu²⁰. Za formalny powód takiego kroku posłużył spór dotyczący prawidłowości procedury wyboru Prezydenta. Wynikł on na tle – skądinąd niezbyt precyzyjnego – art. 41 konstytucji. Głowa państwa została wybrana większością bezwzględną (liczoną w relacji do obecnych na sali posłów). Ustawa zasadnicza nie precyzowała przy tym, czy w takiej sytuacji uwzględniać posłów obecnych na posiedzeniu, czy ich liczbę ogólną (ewentualnie ustawową)²¹.

Stulginskis, mając zapewnienie ponownego wyboru w przypadku zwycięstwa chadecji, 13 marca 1923 r. rozwiązał sejm. Choć formalnie nastąpiło to decyzją głowy państwa, w akcie tym można doszukać się cech *sui generis* samorozwiązania się parlamentu. Dokonanego jedynie za pośrednictwem Stulginskisa, który *de facto* zrealizował odpowiednie zalecenia chadeckiej większości parlamentarnej²². W całym, zresztą krótkim okresie obowiązywania konstytucji z 1922 r. był to jedyny przypadek wykorzystania jej art. 52. Przepisu stwarzającego pewne zagrożenie dla urzędującej głowy państwa, gdyż nakazującego – po rozwiązaniu przez nią parlamentu – przeprowadzenie nowych wyborów Prezydenta²³.

¹⁸ Podstawowe dane biograficzne na stronach internetowych: <http://ministras-pirmininkas.lrv.lt/lt/apie-ministra-pirmininka/ankstesni-ministrai-pirmininkai/laikotarpiu-1918-1940> (dostęp: 12.03.2017 r.).

¹⁹ Zob. stronę internetową (w języku angielskim): https://en.wikipedia.org/wiki/First_Seimas_of_Lithuania. Ibidem – podane źródło tej informacji: A. Eidintas, V. Žalys, A. E. Senn, E. Tuskenis, *Lithuania in European Politics. The Years of the First Republic. 1918–1940*, New York 1998, s. 44 i 85.

²⁰ Zob. P. Łossowski, *Kraje*, s. 46; A. Zakrzewski, op.cit., s. 15.

²¹ Konstytucja w art. 41 posługiwała się tylko określeniem *balsavimu absoliutine*, czyli większości absolutnej (w rozumieniu większości bezwzględnej).

²² Zob. opinię M. Römera, cytowaną przez P. Łossowskiego, *Kraje*, s. 46, przyp. 3.

²³ W typowych okolicznościach rozwiązanie parlamentu przez Prezydenta, choć nie musiało być poprzedzone spełnieniem żadnych przesłanek, byłoby działaniem bardzo ryzykownym politycznie. Głowa państwa (o ile chciałaby

Kolejne wybory sejmowe (w dniach 12–13 maja 1922 r.) spełniły oczekiwania chrześcijańskich demokratów. W Seimasie II kadencji posiadali oni większość bezwzględną (40 mandatów na 78)²⁴. Zgodnie ze swoimi zamiarami Stulginskis został ponownie wybrany na stanowisko głowy państwa, także w kolejnych rządach dominowali chadecy²⁵.

Zasadniczą zmianę układu sił politycznych w parlamencie przyniosły dopiero następne wybory (do Seimasu III kadencji)²⁶ przeprowadzone 8–10 maja 1926 r. *Lietuvos krikščionių demokratų partija* utraciła w ich wyniku dotychczasową większość w parlamencie, otrzymując tylko 30 mandatów (na 85)²⁷. Prezydentem został poli-

utrzymać się na stanowisku) musiała bowiem ponownie przejść procedurę wyborów, a w pewnej sytuacji wybór taki byłby po prostu niemożliwy. Artykuł 44 konstytucji z 1922 r. przewidywał bowiem możliwość tylko jednokrotnej reelekcji (ta sama osoba mogła zostać wybrana tylko na dwie trzyletnie kadencje z kolei). Tak określone prawo Prezydenta do rozwiązywania parlamentu zgodne było z relatywnie „słabą” konstrukcją tej instytucji i wykorzystane mogło być praktycznie jedynie w specyficznej sytuacji, jaka zaszła w czasie I kadencji Seimasu. Zob. ibidem, s. 46–47.

²⁴ Zob. ibidem, s. 82. Zob. także J. Ochmański, op.cit., s. 288 i H. Wisner, *Litwa. Dzieje państwa i narodu*, Warszawa 1999, s. 201–202 oraz http://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=16274&p_k=1 (dostęp: 12.03.2017 r.). Warto podkreślić, że narodowcy (tautininkowie), którzy po zamachu stanu w 1926 r. odgrywali decydującą rolę na litewskiej scenie politycznej, w wyborach demokratycznych (w latach 1920, 1922, 1923 i 1926) otrzymywali minimalne poparcie społeczne i nie posiadali wcale reprezentacji w parlamencie lub bardzo niewielką (w 1926 r. – 3 mandaty).

²⁵ Urząd premiera w latach 1923–1926 kolejno sprawowali: E. Galvanauškas, A. Tumėnas, V. Petrulis, L. Bistras. Biografie trzech ostatnich z wymienionych polityków na stronach internetowych: http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r=4160&p_d=2734&p_k=1; http://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=4164&p_k=1&p_t=158707; http://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=4162&p_k=1&p_t=158433 (dostęp: 12.03.2017).

²⁶ Podstawowe informacje o parlamencie tej kadencji: http://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=16275&p_k=1 (dostęp: 12.03.2017 r.).

²⁷ Główni konkurenci chadecji otrzymali – 22 mandaty (ludowcy) i 15 mandatów (socjaldemokraci). Zob. H. Wisner, *Litwa*, s. 202; P. Łossowski, *Kraje*, s. 82 i B. Paszkiewicz, op.cit., s. 236.

tyk wywodzący się z partii ludowej²⁸ – Kazys Grinius²⁹. Natomiast rząd był oparty na koalicji ludowców i socjaldemokratów³⁰ pod przewodnictwem ludowca Mykolasa Sleževičiusa³¹.

Okres sprawowania władzy przez rząd Sleževičiusa, przypadające na krótki okres od czerwca do grudnia 1926 r., był swoistym apogeum, ale zarazem schyłkiem krótkotrwałej litewskiej demokracji. Przeprowadzono wówczas szereg charakterystycznych zmian. Jedną z ważniejszych z nich było zniesienie stanu wojennego, który do tej pory obowiązywał na Litwie (uczyniono to już ustawą z dnia 17 czerwca 1926 r.)³². Zweryfikowano przepisy prawa zgromadzeń i prawa prasowego. Podjęto także reformy społeczno-gospodarcze, co doprowadziło m.in. do praktycznej likwidacji bezrobocia. Zmieniona została dotychczasowa, dosyć restrykcyjna, polityka w stosunku do mniejszości narodowych, szczególnie polskiej, która pozwoliła chociażby na rozkwit szkolnictwa mniejszościowego³³. Zezwolono na legalizację partii komunistycznej. W tym, ostatnim kontekście, pojawiły się także pewne symptomy zmiany polityki zagranicznej – zawarto pakt o nieagresji z ZSRR. Niestety zmiany te w niewielkim stopniu dotyczyły relacji z Polską, które pozostawały nieprzyjazne. Mimo, że gabinet Sleževičiusa był oskarżany przez przeciwników politycznych o „propolskość”, to jednak podtrzymywał on konsekwentnie pretensje Litwy do Wilna, a jak wiadomo – kwestia przyna-

²⁸ Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjunga. Zob. https://lt.wikipedia.org/wiki/Lietuvos_valstie%C4%8Di%C5%B3_liaudinink%C5%B3_s%C4%85junga (dostęp: 12.03.2017).

²⁹ Życiorys tego polityka przedstawił T. Zubiński, op.cit., s. 33–34. Podstawowe informacje biograficzne także na stronach internetowych: http://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=4164&p_k=1&p_t=158866 (dostęp: 12.03.2017 r.).

³⁰ Lietuvos socialdemokratų partija. Zob. https://lt.wikipedia.org/wiki/Lietuvos_socialdemokrat%C5%B3_partija (dostęp: 12.03.2017 r.).

³¹ Informacje biograficzne m.in. na stronach internetowych: http://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=4164&p_k=1&p_t=158724 oraz https://lt.wikipedia.org/wiki/Mykolas_Sle%C5%BEevi%C4%8Dius (dostęp: 12.03.2017 r.).

³² Charakterystyka okresu rządów M. Sleževičiusa w: H. Wisner, *Litwa*, s. 202–203; P. Łossowski, *Kraje*, s. 80–107; B. Paszkiewicz, op.cit., s. 240–244. Zob. także J. Ochmański, op.cit., s. 288.

³³ Zob. P. Łossowski, *Kraje*, s. 97–98; idem, *Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*, Warszawa 1985, s. 215.

ležności państwowej tego miasta była głównym powodem napiętych stosunków polsko-litewskich.

Przedstawione, w większości relatywnie pozytywne, posunięcia rządu budziły także protesty. Głosy sprzeciwu płynęły głównie ze strony chrześcijańskich demokratów, a – co istotne było dla przyszłego biegu wydarzeń – także narodowców (tautininków)³⁴. Ci ostatni, jakkolwiek nie odgrywali istotnej roli na scenie politycznej³⁵, mieli duże poparcie w wojsku³⁶. Rząd oskarżano głównie o uleganie wpływom mniejszości narodowych i komunistów. Niewiele jednak wskazywało na zagrożenie zamachem stanu (do którego doszło w grudniu 1926 r. – zob. dalej).

Funkcjonowanie państwa litewskiego w dobie demokracji parlamentarnej musi zostać ocenione jednoznacznie pozytywnie. Dokonania litewskie budzą podziw i szacunek, szczególnie jeżeli porównamy stan państwa litewskiego z 1926 r. z bilansem startu, w którym znaleźli się Litwini w roku niepodległości – 1918. Pamiętać należy o tym, że państwo litewskie tworzył niewielki naród, który stosunkowo niedawno przeszedł proces odrodzenia, społeczność o bardzo jeszcze „świeżych” chłopskich korzeniach, z nader niewielką warstwą inteligencji, którą stanowili w dużym stopniu księża. Symbolicznym odzwierciedleniem istniejących trudności i wyzwań był chociażby fakt, że na Litwie parlamentarzyści, przed przystąpieniem do prac nad ustawą zasadniczą, musieli wysłuchać cyklu wykładów z prawa konstytucyjnego (państwowego), wygłoszonych przez kowieńskiego adwokata Szymona Rozenbauma³⁷. Naród nie-

³⁴ Lietuvių tautininkų sąjunga. Zob. https://lt.wikipedia.org/wiki/Tautinink%C5%B3_s%C4%85junga (dostęp: 12.03.2017 r.).

³⁵ Mimo że członkiem tej partii był A. Smetona, jeden z twórców niepodległej Litwy, powszechnie znany i relatywnie szanowany. O polityku tym np. w: T. Zubiński, op.cit., s. 5–27 oraz P. Kierończyk, *Antanas Smetona i jego czasy*, „Disputatio. Reżimy” 2009, t. VIII, s. 103–120. Zob. także przypis 24 *in fine* w niniejszym artykule.

³⁶ O wojsku litewskim w okresie międzywojennym zob. w: J. Rutkiewicz, W. N., Kulikow, *Wojsko litewskie 1918–1940*, Warszawa 2001 oraz W. Rezmer, *Litewskie lotnictwo wojskowe 1919–1940*, Toruń 1999.

³⁷ P. Łossowski, *Litwa*, s. 97; idem, *Kraje*, s. 22. Biografia S. Rozenbauma (lit. Simonas Rozenbaumas) np. na stronach internetowych:

posiadający *de facto* większych własnych tradycji państwowych³⁸, zasobów naturalnych czy przemysłu, a także pozbawiony swego „Piemontu”³⁹, w którym mogłaby wykształcić się właściwe krajom demokratycznym życie i kultura polityczna, potrafił praktycznie z „niczego” stworzyć relatywnie sprawnie działające państwo. Dodajmy, że miało to miejsce na obszarach mocno wyniszczonych kolejnymi wojnami. Wpierw pierwszą wojną światową, a później kolejnymi konfliktami toczonymi przez Litwinów z różnymi przeciwnikami. Wszystko to implikowało trudną, aczkolwiek z czasem sukcesywnie poprawiającą się, sytuację gospodarczą⁴⁰.

dia.org/wiki/Simonas_Rozenbaumas i http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r=7279&p_d=98413&p_k=1 (dostęp: 12.03.2017 r.).

³⁸ Pominąwszy okres Wielkiego Księstwa Litewskiego, które z bardzo wielu przyczyn nie mogło być przykładem dla tworzącej się nowej, „narodowej” w kształcie państwowości litewskiej.

³⁹ Takiej roli nie mogła odegrać Mała Litwa (Litwa Pruska), obejmująca rejon Kłajpedy i północno-wschodni obszar Prus (Wschodnich). Choć zamieszkała od średniowiecza przez Litwinów (zob. M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka-Społeczeństwo-Państwo-Ideologia*, Gdańsk 1988, s. 452–453) i odgrywająca ongiś istotną rolę dla kształtowania kultury litewskiej (wystarczy wspomnieć postać pastora poety K. Donelaitisa, J. Ochmański, op.cit., s. 172–173), jednak tradycyjnie protestancka i poddawana wieloletnim procesom germanizacyjnym, na początku XX w. pozostawała z właściwą Litwą w nader luźnych relacjach. Miejscowa ludność, z wyjątkiem nielicznych działaczy litewskich, nawet jeżeli mówiła jeszcze w języku litewskim, nie czuwała się do większych związków z katolickimi Litwinami, raczej kultywując pruską (niemiecką) tożsamość państwową. W jakimś stopniu przypominało to sytuację Mazurów na południu Prus Wschodnich. Zob. P. Łosowski, *Kłajpeda kontra Memel. Problem Kłajpedy w latach 1918–1939–1945*, Warszawa 2007; A. Kossert, *Prusy Wschodnie. Historia i mit*, Warszawa 2009, w szczególności uwagi na s. 214; R. Traba, *Wschodniopruskość. Tożsamość regionalna i narodowa w kulturze politycznej Niemiec*, Olsztyn 2007, w szczególności s. 177–180. Zagadnieniu Małej Litwy poświęcone są wszystkie artykuły w: M. Grzywacz (red.), *Litvano-Slavica Posnanensia. Studia historica*, t. X, Poznań 2004. Problematyką świadomości etnicznej Mazurów zajmuje się np. A. Sakson, *Mazurzy – społeczność pogranicza*, Poznań 1990.

⁴⁰ Gospodarką ówczesnej Litwy zajmował się m.in. S. Starzyński, *Litwa. Zarys stosunków gospodarczych*, Warszawa 1928. Przypomnijmy, że władzom litewskim, podobnie jak rządowi innych krajów bałtyckich, udało się przeprowadzić, do tego w trudnym okresie powojennym, konsekwentną i bardzo radykalną

Relatywnie korzystnie wygląda litewska praktyka ustrojowa na tle sąsiednich państw bałtyckich oraz Rzeczypospolitej Polskiej⁴¹. Na pewno większa była na Litwie stabilność władzy centralnej, co wynikało z bardzo silnej pozycji jednej z partii. W życiu politycznym Litwy, aż do 1926 r., wyraźnie dominowała chrześcijańska demokracja, sprawując władzę sama lub w koalicji. Warto przy tym podkreślić, że dominacja owa nie była efektem autokratycznych praktyk⁴², lecz odzwierciedleniem rzeczywistej woli ludności, wyrażonej w wyborach⁴³. Względną dojrzałość polityczną społeczeństwa

reformę rolną, która w istotny sposób przyczyniła się do poprawy warunków życia ludności chłopskiej. Zob. litewską ustawę z 29 marca 1922 r. o reformie rolnej – „Vyriausybės Žinios” 1922, nr 83. W Polsce do tak radykalnych rozwiązań wówczas nie doszło. Zob. np. Dz.U. z 1920 r. Nr 70, poz. 462 i H. Zieliński, *Historia Polski 1914–1939*, Ossolineum 1985, s. 86–87 i 117–119. Pamiętać wszakże należy, że w przypadku litewskim osłabienie warstwy ziemiańskiej (w większości polskiej) było niewątpliwie w interesie „narodowego” państwa, w warunkach polskich (szczególnie na Kresach) sytuacja była nieco odmienna.

⁴¹ Kwestia jest jednak dosyć złożona. Znany autorytet w sprawach historii Litwy, P. Łossowski wyliczając liczne zjawiska negatywne w systemie parlamentarnym Estonii i Łotwy w latach do 1926 r. (rozdrobienie polityczne, częstotliwość zmian gabinetów), nie znajduje tego typu przykładów na Litwie. P. Łossowski, *Kraje*, s. 72–75. Także autor niniejszego artykułu dawniej dosyć jednoznacznie wskazywał na bardziej sprawne funkcjonowanie centralnych instytucji państwowych na Litwie niż w krajach sąsiednich. Zob. P. Kierończyk, *System*, s. 64. Dziś tak jednoznaczną ocenę autor pragnąłby nieco złagodzić. Doceniając bowiem wielkie osiągnięcia litewskie, uwzględniając fakt, że dominacja partii chadeckiej sprzyjała stabilności władzy, trudno jednakże uznać bez żadnych zastrzeżeń całkowitą i bezdyskusyjną wyższość litewskiej praktyki politycznej nad tą w krajach sąsiednich (zob. uwagi w dalszej części artykułu).

⁴² Pamiętać jednak należy, że Litwa pozostawała wówczas w reżimie stanu nadzwyczajnego (związanego z konfliktem z Polską). Nie miał on jednak – co do zasady – wpływu na swobodę działania partii politycznych (z wyjątkiem np. komunistów, starano się także ograniczać rolę mniejszości polskiej). Zob. przypisy 46 i 47.

⁴³ Dominacja chadecji miała uzasadnione historycznie przyczyny. Był nim tradycyjnie katolicki charakter społeczeństwa litewskiego (z wyjątkiem protestanckiej tzw. Małej Litwy – ziem zamieszkałych przez Litwinów w Prusach, zob. np. P. Łossowski, *Kłajpeda*). Wstąpienie w szeregi duchowieństwa było przy tym – w okresie XIX-wiecznego odrodzenia narodowego – dosyć częstą drogą (można wręcz powiedzieć – typową) awansu społecznego ówczesnych Litwinów, w swej masie synów chłopskich. Stąd istotny udział procentowy przedstawicieli

litewskiego widać wyraźnie, gdy zastanowimy się nad kształtem powstającego wówczas systemu partyjnego⁴⁴. Był on dość zorganizowany i stabilny. W rozgrywce wyborczej liczyły się praktycznie trzy główne stronnictwa – dominująca chrześcijańska demokracja (a *de facto* blok chrześcijańsko-demokratyczny na czele z tą partią), partia ludowa i socjaldemokraci⁴⁵. Niewątpliwie była to scena polityczna bardziej zorganizowana niż w Polsce, gdzie mnogość i konflikty stronnictw w sejmie prowadziły do spektakularnych kryzysów politycznych.

Charakterystyka okresu przed zamachem stanu w 1926 r. nie może jednak polegać tylko na peanach. Niewątpliwie występowały na Litwie w tym czasie również zjawiska negatywne. Do nich należy przede wszystkim zaliczyć nieprzerwane obowiązywanie stanu wojennego⁴⁶, który w oczywisty sposób utrudniał normalizację życia publicznego, ograniczając niektóre prawa obywateli. Występowało zjawisko dotkliwych sankcji nakładanych przez władze wojskowe, które – w warunkach stanu nadzwyczajnego – miały istotne kompetencje.

Ciemną kartą w ówczesnej historii Litwy była restrykcyjna polityka w stosunku do mniejszości narodowych, szczególnie polskiej⁴⁷.

duchowieństwa w młodej litewskiej inteligencji, a później – już w niepodległej Litwie – wśród działaczy politycznych. Zob. P. Kierończyk, *Antanas*, s. 105.

⁴⁴ Oczywiście można podzielać także pogląd odmienny – że relatywne uporządkowanie litewskiej sceny politycznej, ze zdecydowaną dominacją krikszczoniów (chadeków), było efektem raczej niedojrzałości elektoratu, niezdolnego jeszcze do bardziej przemyślanych wyborów i kierującego się przede wszystkim zaleceniami duchowieństwa katolickiego.

⁴⁵ Zob. B. Paszkiewicz, *op.cit.*, s. 175.

⁴⁶ Obowiązywał od lutego 1919 aż do 1926 r. We wrześniu 1922 r. częściowo zniesiony, ale nadal obowiązywał na obszarze mniej więcej połowy państwa, łącznie z Kownem.

⁴⁷ Mimo konfliktu polsko-litewskiego zezwalano w litewskich wyborach parlamentarnych na wystawianie list polskich. W ich efekcie mniejszość polska była reprezentowana w Seimasie, posiadając w latach 1920–1922 3 posłów, 1922–1923 – 2, 1923–1927 – 4. Zob. H. Wisner, *Wojna nie wojna. Szkice z przeszłości polsko-litewskiej*, Warszawa 1978, s. 183. Polscy posłowie byli jednak bojkotowani tam politycznie i towarzysko. Zob. np. P. Łossowski, *Po tej*, s. 217–218; B. Paszkiewicz, *op.cit.*, s. 174–253 (w szczególności s. 182–183,

Polskie zagrożenie, rzeczywiste czy wydumane⁴⁸, sprawa Wilna były osią litewskiej polityki zarówno wewnętrznej, jak i zagranicznej. Państwo litewskie konsekwentnie kontynuowało politykę zrywania wszelkich więzów, także kulturalnych, z Polską⁴⁹. Po części wynikało to z obaw przed polonizacją i generalnie polską „penetracją kulturową”. Złe stosunki polityczne z Rzeczpospolitą Polską były zatem swoistym usprawiedliwieniem „umacniających naród litewski” poczynań władz. Ofiarą takiej polityki „musieli” stać się litewscy Polacy⁵⁰. Bardzo charakterystyczne było chociażby zjawisko tendencyjnego pomniejszania rzeczywistej liczby Polaków w litewskich spisach ludności⁵¹. Mniejszość polska czuła się dyskryminowana i wypada przyznać obiektywnie, że owa dyskryminacja była faktem.

218, 221). Ogólnie sytuację mniejszości narodowych w krajach bałtyckich do 1926 r. analizuje np. P. Łossowski, *Kraje*, s. 55–62.

⁴⁸ Nie wnikając w istotę bardzo złożonych relacji polsko-litewskich, należy chyba uznać, że po fiasku próby przewrotu na Litwie w 1919 r., organizowanej przez Polską Organizację Wojskową, a mającej na celu zainstalowanie tam przyjaznego Polsce rządowi, Polska nie stanowiła zagrożenia dla samej państwowości litewskiej. Mimo popularności idei federacyjnej, a także poglądów inkorporacyjnych, *per saldo* zaakceptowano w Polsce istnienie Litwy w granicach etnograficznych. Oczywiście, w polskim rozumieniu granice te nie powinny obejmować Wileńszczyzny. A samo istnienie Polski *nolens volens* wręcz chroniło niepodległość litewską przed ekspansją radziecką. Szerzej o konflikcie i ogólnie relacjach polsko-litewskich w licznych, tu cytowanych pracach P. Łossowskiego (a także np.: idem, *Konflikt polsko-litewski 1918–1920*, Warszawa 1996; idem, *Polska-Litwa. Ostatnie sto lat*, Warszawa 1991; idem, *Litwa a sprawy polskie 1939–1940*, Warszawa 1985; idem, *Tragedia państw bałtyckich*, Warszawa 1990), a także np. w książce G. Łukomskiego, *Walka Rzeczypospolitej o kresy północno-wschodnie 1918–1920*, Poznań 1994.

⁴⁹ Ciekawym świadectwem czasu (i wzajemnych animozji między Polakami i Litwinami) są ówczesne karykatury, z których znaczna część dotyczy sprawy Wilna. Zebrał je starannie K. Buchowski w: K. Buchowski, *Panowie i żmogusy. Stosunki polsko-litewskie w międzywojennych karykaturach*, Białystok 2004.

⁵⁰ II RP nie wahała się stosować odpowiednich, niekiedy brutalnych retorsji w stosunku do mniejszości litewskiej żyjącej na jej terytorium. Zob. B. Makowski, *Litwini w Polsce 1920–1939*, Warszawa 1986.

⁵¹ Poziom potencjalnych fałszerstw w spisach powszechnych przedstawił *sui temporis* W. Wielohorski, porównując wyniki wyborów do Sejmu z oficjalnymi danymi statystycznymi. W. Wielohorski, *Litwa etnograficzna*, Wilno 1928, s. 176–188.

Uderzała ona mocno w polską społeczność na Litwie i *per saldo* miała charakter administracyjnej „zachęty” dla procesów lituanizacyjnych. Trzeba jednak oddać sprawiedliwość, że dyskryminacja polskiej mniejszości nie przypominała polityki narodowościowej niektórych reżimów totalitarnych, raczej zbliżona była do praktyki pruskiego czy niemieckiego *Rechtsstaat* z końca XIX i początku XX w.⁵²

Oczywista jest konstatacja, że sytuacja międzynarodowa młodego państwa litewskiego była bardzo złożona. Na jej specyfikę wpływał fakt, że przez cały ten okres, aż do przyjęcia polskiego ultimatum w 1938 r.⁵³, Litwa uznawała się za pozostającą w stanie wojny z Polską. *Toutes proportions gardées* stan rzeczy między naszymi państwami przypominał zatem nieco relacje między Koreą Północną i Południową. Nie wytyczono między Polską a Litwą normalnej granicy państwowej, zastępując ją „tymczasową” linią demarkacyjną, na której stale panował stan napięcia i dochodziło do incydentów, także zbrojnych. Warto jednak nadmienić, że stan niby-wojny litewsko-polskiej miał dwojakie konsekwencje. Na pewno wpływał negatywnie na życie polityczne i gospodarcze na Litwie, chociażby uzasadniając utrzymywanie stanu wojennego, przy tym sprawa „zagrożenia polskiego”, a przede wszystkim odzyskania stołecznego Wilna niewątpliwie konsolidowała społeczeństwo litewskie, prowadząc definitywnie do zakończenia procesu kształtowania nowoczesnego narodu.

Nie były obce ówczesnej Litwie także ciemniejsze strony demokracji parlamentarnej. Nie uniknięto zjawisk korupcyjnych wśród polityków, pewnych nadużyć wyborczych⁵⁴, być może nadmiernie ostrych sporów w debatach sejmowych⁵⁵. W szczególności litewscy Polacy nie szczędzili młodemu państwu słów krytyki: „Niedojrzały

⁵² Bardzo ciekawe przedstawienie sytuacji mniejszości polskiej na Litwie z dosyć subiektywnego, polskiego punktu widzenia w: B. Paszkiewicz, op.cit. Szeroki obraz sytuacji także w: K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim*, Białystok 1999.

⁵³ Zob. P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie 1921–1939*, Warszawa 1997, s. 309–333.

⁵⁴ P. Łossowski, *Kraje*, s. 81–82 i 102.

⁵⁵ Zob. wypowiedź M. Römera w: J. Ochmański, op.cit., s. 289.

parlamentaryzm litewski miał w sobie cechy prymitywu, a jego poziom intelektualny, moralny, kulturalny i obyczajowy przedstawiał wiele do życzenia. Środowiska poselskiego bynajmniej nie ożywiały ducha wzajemnej tolerancji i współpracy. Zamiast spokojnych a gruntownych przemysleń, postępowaniem wybrańców narodu kierowały odruchy, gwałtowne reakcje i nieprzemysłany upór, nad dobrem państwa i narodu górował partykularyzm, interes partii i stronnictw, zajadle zwalczających się przy pomocy demagogii, kłamstw, prowokacji, szantażu i innych niewybrednych środków w wyścigu do władzy i »żłobu«⁵⁶.

Występowanie zjawisk negatywnych w ówczesnej, litewskiej praktyce politycznej nie podważa jednak generalnej konstatacji, że Litwa w 1926 r., po kilku latach rządów demokratycznych, była państwem funkcjonującym nadspodziewanie sprawnie. System parlamentarny, przy wielu swych niedociągnięciach działał przynajmniej porównywalnie do sąsiedniej Polski, a w pewnych aspektach – może i lepiej.

W okresie międzywojennym wiele państw europejskich (w tym wszystkie tzw. państwa bałtyckie)⁵⁷ przechodziło przez okres rządów autorytarnych. Litwa, podobnie jak Polska, nie była w tym zakresie wyjątkiem. Tak jak w naszym kraju, tak na Litwie przełomowy okazał się 1926 r.

⁵⁶ B. Paszkiewicz, op.cit., s. 181. Pamiętajmy jednak, że cytowany opis może *per analogiam* odnosić się w praktyce do bardzo wielu państw na świecie, w różnym okresie historycznym, a poza tym napisał go litewski Polak przepełniony uczuciem krzywdy (często niewątpliwie uzasadnionej) wyrządzonej przez władze litewskie swoim rodakom. Ibidem, s. 202 Paszkiewicz podobnie i równie krytycznie: „Parlamentaryzm litewski znajdował się dopiero w stadium ząbkowania i nie brakowało w nim ani barwnych postaci, ani groteskowych sytuacji. Posłowie nie posiadali żadnego wyrobienia politycznego. Kompromis, lojalność, *fair play* to pojęcia dla nich zgoła nieznane, a ich reakcje były spontaniczne i obcesowe. Na sali obrad panował nader swobodny sposób bycia, ogólnie zwracano się do siebie *per »ty«*, częstowano się nawzajem ordynarnymi żartami, soczystymi epitetami, nierzadko dochodziło do karczemnych scen”.

⁵⁷ Zob. np. uwagi dotyczące stosowania pojęcia „państw bałtyckich” (w odniesieniu do Litwy, Łotwy i Estonii) w: P. Kierończyk, *Recenzja: J. Zieliński, Systemy konstytucyjne Łotwy, Estonii i Litwy, Warszawa 2000*, Przegląd Sejmowy nr 4/2000, s. 123–127; idem, *Państwo łotewskie*, s. 10; a także opinię J. Zielińskiego w: *Instytucjonalizacja*, s. 11–12.

Przesłanki litewskiego zamachu stanu w grudniu 1926 r. wydają się także nieco zbliżone do źródeł polskich wydarzeń z maja tegoż roku⁵⁸. W obydwu krajach bezpośrednią przyczyną, swoistym „katalizatorem” zamachu stanu było istnienie negatywnie ocenianego –oczywiście przez siły polityczne, które organizowały czy popierały zamach stanu –rządu. W Polsce rolę taką odegrał krótkotrwały kolejny gabinet Wincentego Witosa, na Litwie rząd premiera Sleževičiausa. Przez opozycję, głównie najbardziej radykalnych narodowców, gabinet ten był oceniany wręcz jako skrajnie lewicowy. Przy tym – co w warunkach litewskich było bardzo istotne –zarzucano mu podporządkowanie interesom mniejszości narodowych, w szczególności polskiej. Dodatkowo niechęć do rządu Sleževičiausa pogłębiały obawy o możliwość pociągnięcia do odpowiedzialności za rozmaite nadużycia niektórych polityków sprawujących wcześniej władzę⁵⁹.

Warto jednak pamiętać, że doszukiwanie się pełnej analogii między wydarzeniami maja 1926 r. w Polsce a litewskim zamachem stanu jest obarczone podstawowym błędem. Zamach stanu, którego dokonał Józef Piłsudski i jego współpracownicy, był skierowany przeciwko prawicowemu rządowi oraz popierany przez lewicę. Marszałek był przy tym nadal kojarzony raczej z lewą stroną sceny

⁵⁸ Tło polityczne zamachu Piłsudskiego ma niezwykle bogatą literaturę, przykładowo można wskazać na: A. Garlicki, *Józef Piłsudski 1867–1935*, Warszawa 1988; W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski 1864–1945*, tom 2: 1919–1939, s. 397–479; m.in. s. 303–338; W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–1990*, Warszawa 1992, s. 50–53. Powody przewrotu litewskiego próbuje określić przede wszystkim P. Łossowski, *Kraje*, s. 92–95 i 99–107; idem, *Geneza, przebieg i następstwa przewrotu prawicowego na Litwie w 1926 r.*, „Rocznik Białostocki” 1965, t. VI; idem, *Litwa*, s. 122–126; zob. także: B. Paszkiewicz, op.cit., s. 236–253; H. Wisner, *Litwa*, s. 203; J. Ochmański, op.cit., s. 288–291.

⁵⁹ Świadek ówczesnych wydarzeń B. Paszkiewicz widział to w sposób następujący: „Premier Sležewiczius [pisownia oryginalna – P.K.] nie bez kozery ignorował *krikszczońskie* ataki na rząd. Miał się czym odwzajemnić i chował w zanadrzu straszliwą broń. [...] Występując w Sejmie z odpowiedzią na jedną z *krikszczońskich* interpelacji, niespodziewanie oświadczył, że jako minister sprawiedliwości wydał [...] nakaz prokuratorowi sporządzenia aktów oskarżenia przeciwko niektórym działaczom i politykom bloku chrześcijańsko-demokratycznego, którzy wykorzystując posiadaną władzę, popełnili szereg malwersacji, oszustw i złodziejstw, narażając skarb państwa na wielomilionowe straty”. B. Paszkiewicz, op.cit., s. 243.

politycznej – mimo znanej deklaracji z 1918 roku: „jechałem czerwonym tramwajem socjalizmu aż do przystanku »Niepodległość«, ale tam wysiadłem [...]”⁶⁰. Na Litwie sytuacja była natomiast odwrotna. Za zamachem stały przede wszystkim środowiska, w tym wojskowe, związane z prawicową partią tautininków (narodowców).

Zarówno w Polsce, jak i na Litwie zamach wyniósł do władzy silną osobowość. W Polsce był to Piłsudski, na Litwie Antanasa Smetona⁶¹. Co ciekawe, obydwie te osoby można uznać za swoich „ojców niepodległości”, odgrywały bowiem bardzo istotną rolę w dniach kształtowania się niepodległych państw (Smetona pierwszym litewskim prezydentem, Piłsudski – naczelnikiem państwa). Później natomiast pozostawały na bocznym torze polityki. Narodowcy Smetony przegrywali z kretesem wszystkie kolejne wybory. Piłsudski dobrowolnie zrezygnował z bardziej aktywnego udziału w życiu politycznym. Również bezpośrednio zaplecze polityczne obydwu dyktatorów *in spe* było także nieco podobne. Smetona opierał się na prawicowej, nacjonalistycznej partii narodowców (*tautininków*), ale także na kadrze wojskowej, gdyż wśród niej partia ta miała akurat bardzo szerokie wpływy. Najwierniejsze zaplecze polityczne Piłsudskiego było także wojskowej proveniencji – środowisko byłych legionistów, zarówno w wojsku, jak i poza nim. Przy czym w obydwu krajach środowiska najbardziej sprzyjające „silnym ludziom” były sfrustrowane niewspółmiernym, jak im się wydawało, do ich zasług udziałem w sprawowaniu władzy. Oczywiście, były także różnice, chociażby w charakterze samych polityków. Wyraziła, „żołnierska” postać Piłsudskiego kontrastowała niewątpliwie z refleksyjnym, „profesorskim” charakterem Smetony.

W aspekcie bardziej ogólnym głównymi siłami opozycyjnymi wobec rządów Sleževičiusa były dwie partie – chadecka (*krikszczonie*) i narodowa (*tautininkowie*). Charakter ich opozycyjności był jednak

⁶⁰ Za: <https://www.cytaty.info/autor/jozefpilsudski.htm> (dostęp: 12.03.2017 r.).

⁶¹ Do września 1929 r. możemy właściwie mówić o władzy duumwiratu Smetona-Voldemaras. O „tandemie” tych polityków pisze m.in. A. Eidintas, *Antanas Smetona and his Lithuania. From the national liberation movement to an authoritarian regime (1893–1940)*, Leiden–Boston 2015, s. 178–201. Zob. także przypis 81.

odmienny, podobnie jak ogólna charakterystyka tych sił politycznych. Niewątpliwie obydwie partie reprezentowały prawą stronę sceny politycznej. Partia chadecka była zdecydowanie silniejsza za względu na rozbudowane struktury, jak też społeczne poparcie. Nie bez przyczyny dominowała przez ostatnie lata w życiu politycznym Litwy. Jej cele były przy tym relatywnie umiarkowane. Zdecydowanie przeciwna ludowo-socjaldemokratycznemu gabinetowi, deklarowała jednak formalne przywiązanie do reguł demokratycznych. W jej intencji pucz wojskowy, który w końcu poparła, miał być tylko środkiem do obalenia rządu (*notabene* – przypominało to nieco późniejsze o ok. 50 lat zachowanie niektórych sił politycznych przeciwnych chilijskiemu prezydentowi Salvadorowi Allendemu, w intencji których przewrót wojskowy miał być li tylko rozwiązaniem przejściowym). Krikszczenie zakładali przy tym późniejszy powrót do demokracji parlamentarnej (oczywiście – najlepiej z powrotem do dominującej roli swojej partii). Cele tautininków były zdecydowanie inne. Mająca stosunkowo małe poparcie w społeczeństwie partia, była jednak dobrze zintegrowana i zorganizowana, co miało znaczenie dla późniejszych wydarzeń. Jej ideologię stanowił natomiast swoisty konglomerat haseł nacjonalistycznych⁶², populistycznych, nawoływania do rządów silnej ręki i zagwarantowania potęgi armii litewskiej. Nic więc dziwnego, że partia ta znalazła zdecydowanie najsilniejszy odzew wśród kadr wojskowych. Zdając sobie sprawę ze swoich słabości i prawdopodobieństwa porażki w wolnej walce wyborczej, tautininkowie nie przywiązywali tym samym większego znaczenia do istnienia instytucji demokratycznych. Ich celem była przebudowa państwa, a od niedawna istniejące struktury demokratyczne uważali wręcz za przeszkodę w tym dziele.

Podstawową rolę w przeprowadzeniu zamachu stanu odegrała konspiracja wojskowa. Jej nielegalnym strukturom, pozostającym pod przemożnym wpływem tautininków, udało uzyskać się znaczne wpływy, przede wszystkim w strategicznie istotnym garnizonie ko-

⁶² Zob. M. Zaremba, *Nacjonalizm jako forma legitymizacji władzy na przykładzie reżimów autorytarnych (Łotwa, Litwa, Estonia) w okresie międzywojennym*, „Sprawy Narodowościowe” 1995, nr 1.

wieńskim. Zamach stanu (na szczęście – bezkrwawy⁶³, w odróżnieniu od przewrotu majowego w Polsce) przeprowadzono w nocy z 16 na 17 grudnia 1926 r. Kierował nim ówczesny major Povilas Plechavičius⁶⁴. Operacja odbyła się niezwykle sprawnie. „Przeciętny obywatel nie zauważyłby zmiany”, gdyby nie rozplakatowana w Kownie odezwa nowej władzy⁶⁵. Wojska garnizonu kowieńskiego i uzbrojeni studenci opanowali „tymczasową stolicę” Litwy⁶⁶, zatrzymali prezydenta Griniusą w areszcie domowym i rozpędzili nocne posiedzenie sejmu⁶⁷, aresztując przy tym członków Prezydium Sejmu, ministrów i niektórych posłów. Pojawiło się przy tym uzasadniane zamachu – tłumaczono jego przeprowadzenie niebezpieczeństwem przewrotu komunistycznego i interwencji polskiej. Nie należy chyba

⁶³ Aczkolwiek niektóre źródła wskazują na śmierć kapitana V. Jonuški w wyniku ran odniesionych w czasie zamachu. Do ofiar zamachu zaliczani są także czterej politycy komunistyczni (tzw. *keturi komunarai*), rozstrzelani 29 grudnia 1926 r. Zob. strony internetowe: <http://mkp.emokykla.lt/gimtoji/?id=10114>; https://lt.wikipedia.org/wiki/Keturi_komunarai i anglojęzyczną: <http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/karinis-perversmas-lietuvoje-kasir-kodel-nuverte-valstieciu-valdzia.d?id=73190690>; https://en.wikipedia.org/wiki/1926_Lithuanian_coup_d%27%C3%A9tat#cite_note-cd10114-11 (i tam wskazaną literaturę książkową) (dostęp: 12.03.2017 r.).

⁶⁴ Odegrał także rolę w późniejszej historii Litwy, organizując w czasie drugiej wojny światowej oddziały Lietuvos vietinė rinktinė mające walczyć po stronie niemieckiej (z formacjami tymi ścierały się oddziały polskiej Armii Krajowej). Charakterystyka w: B. Paszkiewicz, op.cit., s. 244–246 i J. Rutkiewicz, W. N. Kulikow, op.cit., s. 90. Zob. także strony internetowe: https://lt.wikipedia.org/wiki/Povilas_Plechavičius; https://lt.wikipedia.org/wiki/Vietinė_rinktinė (dostęp: 12.03.2017). Innymi oficerami zaangażowanymi w przeprowadzenie zamachu byli np.: K. Ladyga, A. Mačiūka, J. Matulevičius, V. Skorupskis, I. Slapšys, A. Steponaitis (zob. źródła podane w przypisie poprzednim).

⁶⁵ P. Łossowski, *Litwa*, s. 122.

⁶⁶ „Prawdziwą” stolicą było Wilno, co znalazło swoje odzwierciedlenia także na kartach litewskich regulacji konstytucyjnych. Na przykład § 5 okrojonej przez prezydenta A. Smetonę konstytucji z 1928 r. określał, że stolicą państwa jest Wilno. Przy czym dopuszczono możliwość „tymczasowej” lokalizacji siedziby władz republiki w innym miejscu. Podobny przepis (art. 6) zawierała późniejsza konstytucja z 1938 r. Co ciekawe – ta ostatnia uchwalona została już po przyjęciu polskiego ultimatum z marca 1938 r. i nawiązaniu przez Litwę stosunków dyplomatycznych z Rzeczpospolitą Polską.

⁶⁷ P. Łossowski, *Kraje*, s. 108.

dodawać, że jedno i drugie uzasadnienie było w tym momencie historycznym skrajnie mało prawdopodobne, a wręcz kuriozalne⁶⁸.

Pierwotnie wojskowi zamachowcy demonstrowali daleko posunięty radykalizm ustrojowy. Byli zdecydowani ogłosić, że nowa władza zrywa zupełnie z ciągłością dotychczasowych organów państwowych. W rozplakatowanej odezwie zamachowcy określili się mianem Tymczasowej Władzy Wojskowej (*Laikinoji Karo Valdžia*)⁶⁹. Deklarowali w niej przejęcie tymczasowej władzy w kraju i zarzucali sejmowi oraz rządowi „sprzedaż państwa bolszewikom i obcokrajowcom”⁷⁰. W tym samym czasie Plechavičius zgłosił się do Smetonyz petycją o pokierowanie krajem w charakterze bliżej nieokreślonego „wodza państwa”. Choć Smetona wyraził na to zgodę, wkrótce odstąpiono jednak od „rewolucyjnych” pomysłów, starając się „zalegalizować” zamach stanu.

Dążeniom narodowców orazsprzyjającej przewrotowi chadecji prowadzącym do *suigeneris*legalizacji puczu sprzyjała ugodowa polityka ludowców. Ugięto się pod presją zamachowców już po uzyskaniu pisemnej deklaracji czołowego polityka narodowców Augustinasa Voldemarasa, mówiącej ogólnie o przestrzeganiu konstytucji z 1922 r.⁷¹ W efekcie tego ustępstwa urzędujący Prezydent Grinius przyjął dymisję rządu Sleževičiusa. Na jego miejsce głowa państwa powołała koalicyjny gabinet Voldemarasa⁷². Składał się on

⁶⁸ Zob. <http://mkp.emokykla.lt/gimtoji/?id=10114> (dostęp: 12.03.2017 r.).

⁶⁹ Tekst odezwy wojskowych (fotokopia) dostępny na stronie internetowej: https://lt.wikipedia.org/wiki/1926_m._gruod%C5%BEio_17_d._perversmas (dostęp: 12.03.2017 r.).

⁷⁰ Tekst odezwy za: P. Łossowski, *Kraje*, s. 108; idem, *Litwa*, s. 122.

⁷¹ P. Łossowski, *Kraje*, s. 113, J. Ochmański, op.cit., s. 290.

⁷² Działacz nacjonalistyczny, wpierw współpracujący, później skonfliktowany z A. Smetoną odegrał bardzo istotną rolę w historii Litwy. Krótka nota biograficzna w: P. Łossowski, *Kraje*, s. 83–84, przypis 17. Zob. także: <http://www.15min.lt/naujiena/aktualu/istorija/augustinas-voldemaras-lietuvos-premjer-as-neordinarinis-zmogus-ir-lietuvoje-dar-neatrast-as-europinio-lygio-istorikas-582-430212>; <https://lrv.lt/lt/apie-vyriausybe/ankstesnes-vyriausybes/augustinas-voldemaras>; https://en.wikipedia.org/wiki/Augustinas_Voldemaras. Z niewiadomych powodów w Polsce międzywojennej przyjęła się inna pisownia nazwiska tego polityka – Valdemarasa (ew. Waldemarasa). Tak

z narodowców, chadeków i przedstawicieli Partii Rolników. Najważniejsze teki w rządzie otrzymali jednak narodowcy.

Wkrótce po zamachu – 19 grudnia 1926 r. – zwołano posiedzenie sejmu. Ponieważ prezydent Grinius złożył rezygnację z urzędu, przeprowadzono wybory głowy państwa. W ich wyniku prezydentem został Smetona. Otrzymał 38 głosów (na 40 posłów biorących w głosowaniu). Wybór zapadł zatem wysoką większością obecnych na sali, był jednak niezwykle kontrowersyjny z punktu widzenia prawa, nie został dokonany bowiem większością ogólnej liczby posłów⁷³. W sejmie nie było *quorum*⁷⁴. „Legalizacja” zamachu jednak dokonała się, przynajmniej według chrześcijańskich demokratów i narodowców⁷⁵. Niewątpliwie, mimo kontrowersji z wyborem prezydenta, system parlamentarny został formalnie zachowany. U władzy był rząd koalicyjny, a opozycja nadal „zasiadała”⁷⁶ na ławach poselskich. Represje jak na razie były dosyć ograniczone i dotyczyły głównie komunistów (aresztowano ich po zamachu około 350, czterech rozstrzelano)⁷⁷. Wkrótce jednak narodowcy podjęli czynności zmierzające do dokończenia przemian rozpoczętych w grudniu.

Do kryzysu doszło w kwietniu 1927 r. Po uchwaleniu przez Seimas (12 kwietnia) wotum nieufności rządowi Voldemarasa, prezydent Smetona rozwiązał parlament. Prawna analiza tego posunięcia jest dosyć złożona. Formalnie zgodnie z art. 52 konstytucji Prezydent

np. M. Wańkowicz, *W kościołach Meksyku. Opierzona rewolucja. Na tropach Smętka*, Warszawa 2010, s. 199.

⁷³ Kontrowersje wokół § 41 konstytucji zostały przedstawione wcześniej.

⁷⁴ Zob.: P. Łossowski, *Kraje*, s. 114; A. Zakrzewski, *op.cit.*, s. 17.

⁷⁵ Także i w tym przypadku widać „pokrewieństwo” wydarzeń politycznych na Litwie i w Polsce. Również w Polsce doszło do swoistej „legalizacji” zamachu Piłsudskiego (powołanie rządu K. Bartla, wybór Piłsudskiego, a potem I. Mościckiego na prezydenta, uchwalenie noweli sierpniowej). Piłsudski jednak swojego wyboru na urząd głowy państwa nie przyjął, a wybór ten odbył się zgodnie z przepisami prawa, odmiennie niż w przypadku litewskim. Zob. A. Garlicki, *op.cit.*, s. 386.

⁷⁶ Cudzystów jest w tym przypadku konieczny, gdyż owo „zasiadanie” miało przez pewien czas *de facto* wymiar symboliczny. Po grudniowych obradach sejm zwołano dopiero 25 lutego 1927 r. P. Łossowski, *Kraje*, s. 117.

⁷⁷ Zob. przypis 64.

miał do tego prawo. Należy jednak pamiętać, że nowe wybory do izby powinny odbyć się w terminie 60 dni od rozwiązania parlamentu, a nowy sejm powinien przeprowadzić wybory prezydenckie. Szkopuł polegał na tym, że po rozwiązaniu Seimasu w 1927 r. wyborów nie przeprowadzono i Litwa pozostawała bez parlamentu aż do 1936 r.⁷⁸ Tym samym w drastyczny sposób naruszono konstytucję z 1922 r. Konsekwencją tych działań było wyjście domagających się nowych wyborów chadeków z koalicji rządowej oraz nieudane powstanie obrońców demokracji w Taurogach⁷⁹. Okres zachowywania pozorów zakończył się, pełnię niekontrolowanej władzy przejęli narodowcy, a system demokratyczny definitywnie zastąpiła dyktatura, najpierw w formie duumwiratu Smetona–Voldemaras⁸⁰, później (od 1929 r.) władzy już tylko samego Smetony⁸¹. Półtora roku po zamachu podjęto przy tym próbę konstytucyjnej instytucjonalizacji władzy. W dniu 15 maja 1928 r. Prezydent Litwy oktrojował⁸² nową konstytucję⁸³.

⁷⁸ Konstytucyjnoprawne przedstawienie tego okresu historii Litwy w: P. Kierończyk, *Państwo bez parlamentu. Kilka uwag do międzywojennej historii konstytucjonalizmu litewskiego*, „Przegląd Sejmowy” 2003, nr 4.

⁷⁹ P. Łossowski, *Kraje*, s. 122–125; J. Ochmański, op.cit., s. 292. Warto przypomnieć, że po stłumieniu powstania w Taurogach część działaczy opozycyjnych wobec reżimu tautininków szukała schronienia w Polsce. P. Łossowski, *Po tej*, s. 223–224.

⁸⁰ Zob. przypis 62.

⁸¹ Okoliczności rozłamu między Smetoną i Voldemaraszem przedstawia m.in. A. Eidintas, *Antanas Smetona*, rozdział 12. Por. także: przypis 72; oraz: P. Łossowski, *Kraje*, s. 135–139; L. Mitkiewicz, *Wspomnienia kowieńskie 1938–1939*, Warszawa 1990, s. 51–52.

⁸² Użyto przy tym formuły „działania Prezydenta z aprobatą” rządu (Gabinetu Ministrów wraz z Kontrolerem Państwowym). A. Zakrzewski, op.cit., s. 17, przetłumaczył tą formułę nieco inaczej – „poparty przez cały Gabinet Ministrów”.

⁸³ Konstytucja z 1928 roku będzie jednym z zagadnień poruszonych przez autora niniejszego opracowania w kolejnym artykule przeznaczonym do druku w „*Studia Iuridica Toruniensia*”. W tym miejscu poprzestać wypada na podaniu jej miejsca publikacji: „*Vyriausybės Žinios*” 1928, nr 275. Polskie tłumaczenie w: A. Miller, *Nowa konstytucja państwa litewskiego*, Warszawa 1930, s. 23–29. Tekst (w języku litewskim) dostępny jest na stronach internetowych: [https://lt.wikisource.org/wiki/Lietuvos_Valstyb%C4%97s_Konstitucija_\(1928_m._gegu%C5%BE%C4%97s_15_d.\)](https://lt.wikisource.org/wiki/Lietuvos_Valstyb%C4%97s_Konstitucija_(1928_m._gegu%C5%BE%C4%97s_15_d.)) (dostęp: 12.03.2017 r.).

STRESZCZENIE

Zamach stanu na Litwie w 1926 r. i jego konstytucyjnoprawne następstwa. Antecedencje i przebieg zamachu

Artykuł przybliży okoliczności i skutki zamachu stanu na Litwie w 1926 r. Przedstawione zostały wydarzenia poprzedzające zamach, jego przebieg, ale także bezpośrednio następstwa. Skoncentrowano się przede wszystkim na prawnych aspektach. Oceniono m.in. funkcjonowanie w praktyce demokratycznej konstytucji z 1922 r. Artykuł jest pierwszym z cyklu trzech. W kolejnych przedstawiona zostanie następna ustawa zasadnicza – przyjęta przez prezydenta A. Smetonę w 1928 r., kolejna konstytucja z 1938 r. i generalnie system sprawowania władzy przez litewskich narodowców.

Słowa kluczowe: Litwa; konstytucja 1922, 1926, 1928; Smetona; zamach stanu; wojskowy; dyktatura; narodowcy

SUMMARY

Lithuanian coup d'état in 1926 and its constitutional legal consequences. Antecedents and the course of the coup

The article presents the circumstances of the 1926 coup d'état in Lithuania, the events preceding the coup, his course, but also the consequences. The focus is primarily on the legal aspects, like functioning in practice the democratic constitution of 1922. The article is the first in a series of three. In the following will be presented next Basic Law –adopted by President A. Smetona in 1928, another constitution of 1938 and the general system of government by Lithuanian nationalists.

Keywords: Lithuania; constitution 1922, 1926, 1928; Smetona; coup d'état; military; dictatorship; nationalists

BIBLIOGRAFIA

Biskup M., Labuda G., *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – społeczeństwo – państwo – ideologia*, Gdańsk 1988.

- Buchowski K., *Panowie i żmogusy. Stosunki polsko-litewskie w międzywojennych karykaturach*, Białystok 2004.
- Buchowski K., *Polacy w niepodległym państwie litewskim*, Białystok 1999.
- Eidintas A., *Antanas Smetona and his Lithuania. From the national liberation movement to an authoritarian Regime (1893–1940)*, Leiden–Boston 2015.
- Eidintas A., Žalys V., Senn A. E., Tuskenis E., *Lithuania in European Politics. The Years of the First Republic. 1918–1940*, New York 1998.
- Eidintas A., *President of Lithuania. Prisoner of the Gulag. A Biography of Aleksandras Stulginskis*, Vilnius 2001.
- Flanz G., *Constitutions of the countries of the world. Lithuania*, New York 1992.
- Garlicki A., *Józef Piłsudski 1867–1935*, Warszawa 1988.
- Garlicki L., Łossowski P., Wstęp, w: *Konstytucja Estonii*, Warszawa 1997.
- Grigaravičius A., *Lietuvos konstitucijų projektai. 1916–1918 metais, Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 3, Vilnius 1991.
- Grzywacz M. (red.), *Lituano-Slavica Posnanensia. Studia historica*, t. X, Poznań 2004.
- Kalėda A., Kalėdienė B., Niedzviecka M., *Lietuvių-lenkų kalbų žodynas*, Vilnius 1991.
- Kierończyk P., *Aneksja Litwy przez ZSRR w roku jako element współczesnej dyskusji politycznej i prawnej*, „*Studia Iuridica Toruniensia*” 2014, t. XIV.
- Kierończyk P., *Antanas Smetona i jego czasy*, w: *Disputatio. Reżimy*, t. VIII, Gdańsk 2009.
- Kierończyk P., *Bohdan Paszkiewicz. Pod znakiem „Omegi”*, „*Przegląd Sejmowy*” 2004, nr 6.
- Kierończyk P., *Building the new State. First Lithuanian (provisional) constitutions*, „*Zeszyty Naukowe Gdańskiej Szkoły Wyższej*” 2014, nr 14.
- Kierończyk P., *Nadrzędność parlamentu – mit czy realna alternatywa ustrojowa? Analiza wybranych przykładów*, Gdańsk 2010.
- Kierończyk P., *O specyfice pierwszych konstytucji państw bałtyckich*, „*Studia Iuridica Toruniensia*” 2013, t. XIII.
- Kierończyk P., *Państwo bez parlamentu. Kilka uwag do międzywojennej historii konstytucjonalizmu litewskiego*, „*Przegląd Sejmowy*” 2003, nr 4.
- Kierończyk P., *Państwo łotewskie. Geneza i ustrój konstytucyjny*, Gdańsk 2008.
- Kierończyk P., *Parlament Republiki Łotewskiej*, „*Przegląd Sejmowy*” 2005, nr 5.
- Kierończyk P., *Recenzja: J. Zieliński, Systemy konstytucyjne Łotwy, Estonii i Litwy*, Warszawa 2000, „*Przegląd Sejmowy*” 2000, nr 4.
- Kierończyk P., *Republika Łotewska*, w: *Ustrój Unii Europejskiej i ustroje państw członkowskich*, red. P. Sarnecki, Warszawa 2007.

- Kierończyk P., *System konstytucyjny państwa litewskiego (1922–1940)*, Gdańsk 2008.
- Kierończyk P., *Wstęp*, w: *Konstytucja Łotwy*, Warszawa 2001.
- Kierończyk P., *Wprowadzenie do nauki prawa konstytucyjnego dla studentów administracji*, Gdańsk 2006.
- Kossert A., *Prusy Wschodnie. Historia i mit*, Warszawa 2009.
- Kręcis W., *Republika Litewska*, w: *Ustroje państw współczesnych*, red. E. Gdulewicz, Lublin 2002.
- Łossowski P., *Geneza, przebieg i następstwa przewrotu prawicowego na Litwie w 1926 r.*, „Rocznik Białostocki” 1965, t. VI.
- Łossowski P., *Kłajpeda kontra Memel. Problem Kłajpedy w latach 1918–1939–1945*, Warszawa 2007.
- Łossowski P., *Konflikt polsko-litewski 1918–1920*, Warszawa 1996.
- Łossowski P., *Kraje bałtyckie na drodze od demokracji parlamentarnej do dyktatury (1918–1934)*, Ossolineum 1972.
- Łossowski P., *Litwa*, Warszawa 2001.
- Łossowski P., *Litwa a sprawy polskie 1939–1940*, Warszawa 1985.
- Łossowski P., *Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*, Warszawa 1985.
- Łossowski P., *Polska–Litwa. Ostatnie sto lat*, Warszawa 1991.
- Łossowski P., *Stosunki polsko-litewskie 1921–1939*, Warszawa 1997.
- Łossowski P., *Tragedia państw bałtyckich*, Warszawa 1990.
- Łodziński S., *Parlament Litwy*, Biuro Studiów i Ekspertyz Sejmu RP, raport nr 49, październik 1993.
- Łukomski G., *Walka Rzeczypospolitej o kresy północno-wschodnie 1918–1920*, Poznań 1994.
- Makowski B., *Litwini w Polsce 1920–1939*, Warszawa 1986.
- Makowski J. (red.), *Nowe konstytucje przełożone pod kierunkiem dra Juliana Makowskiego*, Warszawa 1925.
- Maksimaitis M., *Lietuvos valstybės konstitucijų istorija (XX a. pirmoji pusė)*, Vilnius 2005.
- Miller A., *Nowa konstytucja państwa litewskiego*, Warszawa 1930.
- Mitkiewicz L., *Wspomnienia kowieńskie 1938–1939*, Warszawa 1990.
- Ochmański J., *Historia Litwy*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990.
- Paszkievicz B., *Pod znakiem Omegi*, Warszawa 2003.
- Pobóg-Malinowski W., *Najnowsza historia polityczna Polski 1864–1945*, Warszawa 1990.
- Rezmer W., *Litewskie lotnictwo wojskowe 1919–1940*, Toruń 1999.
- Roszkowski W., *Historia Polski 1914–1990*, Warszawa 1992.
- Rutkiewicz J., Kulikow W. N., *Wojsko litewskie 1918–1940*, Warszawa 2001.
- Sakson A., *Mazurzy – społeczność pogranicza*, Poznań 1990.
- Starzyński S., *Litwa. Zarys stosunków gospodarczych*, Warszawa 1928.

- Stembrowicz J., *Rząd w systemie parlamentarnym*, Warszawa 1982.
- Traba R., *Wschodniopruskość. Tożsamość regionalna i narodowa w kulturze politycznej Niemiec*, Olsztyn 2007.
- Wańkiewicz M., *W kościołach Meksyku. Opierzona rewolucja. Na tropach Smętka*, Warszawa 2010.
- Wielohorski W., *Litwa etnograficzna*, Wilno 1928.
- Wisner H., *Litwa. Dzieje państwa i narodu*, Warszawa 1999.
- Wisner H., *Wojna nie wojna. Szkice z przeszłości polsko-litewskiej*, Warszawa 1978.
- Zakrzewski A., *Wstęp*, w: *Konstytucja Litwy*, Warszawa 2006.
- Zaremba M., *Nacjonalizm jako forma legitymizacji władzy na przykładzie reżimów autorytarnych (Łotwa, Litwa, Estonia) w okresie międzywojennym*, „Sprawy Narodowościowe” 1995, nr 1.
- Zieliński H., *Historia Polski 1914–1939*, Wrocław 1985.
- Zieliński J., *Instytucjonalizacja przemian ustrojowych na Litwie, Łotwie i w Estonii*, Warszawa 2004.
- Zieliński J., *Systemy konstytucyjne Łotwy, Estonii i Litwy*, Warszawa 2000.
- Zubiński T., *Ciche kraje*, Rzeszów 2006.